
سیر تفکر معاصر

جلد دوم

محمد مددپور

سوره مهر
پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی

سیر تفکر معاصر

جلد دوم

نویسنده: محمد مددیور

لیتوگرافی: کاوه نو

چاپ و صحافی: چاپ سوره

چاپ اول: ۱۳۸۵

شمارگان: ۱۱۰۰ نسخه

شابک دوره: ۴ - ۱۳۳ - ۵۰۶ - ۹۶۴

شابک جلد ۲: ۱۲۵ - ۵۰۶ - ۹۶۴

نقل و چاپ نوشته‌ها منوط به اجازه رسمی از ناشر است.

مددیور، محمد، ۱۳۳۴ - ۱۳۸۴.

سیر تفکر معاصر / محمد مددیور. - تهران: شرکت انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۵.

ج ۲.

ISBN: 964-506-133-4 (دوره)

ISBN: 964-506-135-0 (ج ۲)

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

چاپ قبلی: تربیت، ۱۳۷۲ در «ج ۵».

مذرجات: ج ۱. تجدد و دین‌زدایی در فرهنگ و هنر منور الفکری سکولر و

روشنفکری دینی. - ج ۲. زمینه‌های تجدد و دین‌زدایی در اندیشه

متفکران جدید ایران. - ج ۳. تجدد و دین‌زدایی در اندیشه‌های میرزا

فتحعلی آخوندزاده.

۱. تجدد - ایران - تاریخ. ۲. دنیوی‌گرایی - ایران. ۳. روشنفکران -

ایران. ۴. تجدد. الف. شرکت انتشارات سوره مهر، ب. عنوان.

م ۴ ت ۳ / DSR ۶۵۱۰۰۴۴ ۹۵۵/۰۰۴۴

۱۳۸۵

کتابخانه ملی ایران

۸۴-۳۲۴۹۲

نشانی: تهران، خیابان حافظ، خیابان رشت، کوچه جمشید جم، شماره ۷۲.

صندوق پستی: ۱۵۸۱۵-۱۱۴۴

تلفن: ۶۶۴۶۵۸۴۸ • نمابر: ۶۶۴۶۹۹۴۷

تلفن مرکز پخش: ۵-۶۶۴۶۰۹۹۲

www.IRICAP.com

۹	باب اول: زمینه‌های تجدد و دین‌زدایی در ایران و نخستین متفکران جدید ایران
۱۱	پیشگفتار
۱۹	درآمد
۲۵	فصل اول: نظری به معنی لغوی و اصطلاحی دین و اصلاح دین
۲۷	(۱) دین متعارف و پراگماتیستی
۳۱	(۲) دین حقیقی - مبدأ تجربه‌ی دینی: حیرت و خوف اجلال
۴۱	(۳) مفهوم و منطوق دین در فرهنگها
۵۳	(۴) انتقال از دین و حیانی به دین طبیعی (عقلانی)
۵۹	فصل دوم: شمه‌ای از اصلاح دین در جهان مسیحی
۶۱	(۱) اصول رفرمیسم
۷۳	(۲) رفرمیسم دینی
۸۳	(۳) پروتستان‌تیسیم مسیحی: لوتر و کالون
۸۹	(۴) گسترش پروتستان‌تیسیم
۹۹	فصل سوم: شمه‌ای از اصلاح دین در جهان اسلام
۱۰۱	(۱) منشأ اصلاح دین در تاریخ اسلام
۱۰۷	(۲) آغاز تفسیر جدید دینی در اسلام معاصر
۱۱۹	فصل چهارم: زمینه‌های تجدد و اصلاح دین در ایران
۱۲۱	(۱) سیاست شیعه در عصر غیبت
۱۲۵	(۲) مرجعیت دینی و نفوذ سیاسی مجتهدان در شیعه و ایران
۱۵۳	(۳) بحران نظام سنتی و مظلمه آخرالزمان
۱۶۳	(۴) جنگ‌های ایران و روس و پیدایی ضعفهای نظام سنتی
۱۷۱	(۵) برخورد دو نظام سنتی دینی و عرفی: اشرافیت کهن
۱۸۱	(۶) پیدایی اشرافیت متجدد و غربزده و نخستین انتقادات از غرب‌زدگی
۱۹۵	(۷) علل انحطاط تمدن اسلامی از نظر منورالفکران و اهل دیانت
۲۰۷	(۸) تکوین مفهوم پروتستان‌تیسیم اسلامی

۲۱۷	۹) تفاوت‌های ماهوی نظریه بازگشت به اصل رنسانس و پروتستانتیسم در غرب و ایران: پیدایی ناسیونالیسم ایرانی
۲۴۱	۱۰) تجددخواهی شرعی عباس میرزا و عکس‌العمل علما: دو اتهام بی‌پایه علیه علما
۲۵۹	۱۱) اباحت تصوف عصر انحطاط
۲۶۹	فصل پنجم: مدرنیسم و غربی شدن در قلمرو دین و دنیای عصر ناصری
۲۷۱	۱) انفعال و گریز از تفکر دینی: فرق جدید شبه دینی
۲۸۳	۲) مدرنیسم سطحی میرزا حسین خان سپهسالار
۲۸۹	۳) نخستین منتقدان مدرنیسم سطحی
۳۰۱	باب دوم: تجدد و اصلاح دین در اندیشه سیدجمال‌الدین اسدآبادی
۳۰۳	درآمد
۳۱۱	فصل اول: چهره و راه سیدجمال از دیدگاه‌های مختلف
۳۱۳	۱) فیلسوف اعظم
۳۲۱	۲) انحطاط دین و علوم اسلامی
۳۲۷	فصل دوم: روح فلسفی
۳۲۹	۱) روح علمی و روح فلسفی
۳۳۱	۲) تعریف جدید فلسفه و اصالت علم جدید
۳۳۷	فصل سوم: مذهب نیچری: نقد مذهب طبیعی سید احمدخان هندی
۳۳۹	۱) مذهب نیچری علت انحطاط تمدنها
۳۵۳	۲) راههای رفع انحطاط تمدنها: لوازم سعادت انسان در دین اسلام
۳۵۹	۳) علل عدم تحقق پروتستانتیسم مسیحی در جهان اسلام
۳۶۳	فصل چهارم: بینش ضداستعماری و هویت قومی
۳۶۵	۱) جهاد اسلامی و تعصب دینی - قومی
۳۶۷	۲) برتری اخذ علم جدید بر عصبیت قومی و استقلال ملی
۳۷۳	فصل پنجم: سیدجمال و نظریه رنان درباره‌ی اسلام
۳۷۵	۱) نظریه رنان: اسلام ضد تجدد و علم

۳۹۷	۲) پاسخ سیدجمال به رنان
۴۰۵	فصل ششم: حضور فلسفه و دین در نهضت تجدد
۴۰۷	۱) فلسفه جدید در ایران
۴۲۵	۲) لافاه دینی نهضت تجدد اتحاد اسلام : اتحاد اسلامی
۴۲۳	فصل هفتم: پایان کار تجدد سید
	باب سوم: تجدد و دین‌زدایی در اندیشه‌های میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله و
۴۵۳	میرزا عبدالرحیم طالبوف
۴۵۵	درآمد
۴۶۷	فصل اول: میرزا یعقوب ارمی و طرح رنسانس و رفرمیسم اسلامی
۴۶۹	۱) فرصت‌طلبی در تشرف به اسلام: طرح رنسانس اسلامی میرزایعقوب
۴۷۵	۲) اصلاحات در دستگاه سیاست و دستگاه شریعت
۴۷۹	فصل دوم: راه میرزا ملکم
۴۸۱	۱) دوگانگی و نفاق
۴۸۵	۲) روش آشتی دین شرق و فکر غرب : لافاه دینی
۴۹۵	۳) عقاید باطنی، ملکم در باب ادیان
۵۰۳	فصل سوم: نخستین مرحله سیر اندیشه‌ی میرزا ملکم
۵۰۵	۱) کتابچه‌ی غیبی : دستگاه قانون
۵۱۱	۲) فراماسونری
۵۱۹	فصل چهارم: دومین مرحله‌ی سیر اندیشه‌ی میرزا ملکم
۵۲۱	۱) منتقد سیاسی.
۵۲۵	۲) مجمع آدمیت
۵۳۱	فصل پنجم: بی هویتی و چهره دروغین
۵۳۳	۱) لقبهای شبه دینی بابیان برای میرزا ملکم
۵۴۵	۲) گسسته خردی

۵۴۹ فصل ششم: میرزا عبدالرحیم طالبوف

فصل هفتم:

۵۶۳ کتابشناسی

باب چهارم: تجدد و دین‌زدایی در اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی و میرزا

۵۶۹ یوسف‌خان مستشارالدوله

۵۷۱ درآمد

۵۷۹ فصل اول: نقد تفکر دینی

۵۸۱ (۱) از تدین به الحاد

۵۸۷ (۲) نظریه‌ی دین‌شناسی

۵۹۳ (۳) روش اصلاح دین

۵۹۷ فصل دوم: گرایش به مذهب بابی و ازلی

۶۰۳ فصل سوم: ناسیونالیسم الحادی

۶۰۵ (۱) نفی تاریخ اسلامی

۶۱۵ (۲) نفی معارف اسلامی

۶۲۳ (۳) بسط انتقاد تاریخی

۶۲۹ فصل چهارم: مذهب اصالت غرب

۶۵۱ فصل پنجم: اصلاح دین در اندیشه‌ی میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله

۶۶۳ فصل ششم:

۶۶۵ کتابشناسی

پیشگفتار

مجموعه چهار جلدی سیر تفکر معاصر تلاشی است در جهت مطالعه و تحلیل مدرنیسم و پروتستانتیسم اسلامی در اندیشه‌ی نخستین منورالفکران ایران از طریق تحلیل و تفسیر درایتی مضامین^۱ کتاب‌ها، مقاله‌ها و نامه‌های آنان. برای انجام این مهم لازم بود اجمالاً بستر تاریخی و زمینه‌های فرهنگی منورالفکری به بحث گرفته شود. این بستر در حقیقت زمینه‌ی جنبش فکری پس از دوران آشنایی ایران معاصر با تمدن و فرهنگ غرب را فراهم کرده است. از اینجا می‌توان

۱. Content Analysis و تفسیر مبتنی بر Hermeneutic عبارت است از انتخاب موضوعات مشخص یا اندیشه‌های خاص و نمایان کردن آن از طریق تفسیر یا تحلیل مضامین متون و آثار یک نویسنده یا عده‌ای از نویسندگان. به عبارت دیگر تحلیل متن مبتنی بر منطق هرمنوتیک (درایتی) جستجو و رد زدن افکار گوناگون یا یک فکر مشخص در آثار متعدد نویسنده یا نویسندگان مشخص است. با ابتلای از جهشهای شهودی، این جهش مفسر را در افق نفسانی نویسنده مستقر می‌کند. رجوع شود به کتاب خودآگاهی تاریخی از راقم این سطور.

تطور مفهوم دین و اصلاح آن را در جهان‌بینی منورالفکران ایرانی با مفهوم مدرنیسم (= Modernism تجدد و نوگرایی و نوسازی) پیوند زد. همین ارتباط مجدداً «بر ضرورت مطالعه‌ی مدرنیسم و تجدد» تأکید می‌کند.

در حقیقت جنبش‌ها و اندیشه‌های نو در ایران حاصل مواجهه بیرونی و درونی اندیشمندانی بود که به جهان از افق نفسانی نویی می‌نگریستند. این افق نفسانی از طلوع نهضت رنسانس پرتو می‌گرفت. رنسانس انقلابی بود که انسان را با فرهنگ و جهان نویی روبرو ساخت. در این فرهنگ و جهان نو، ساحت بشریت (Humanity) یا آدمیت و آداب‌دانی و هر آنچه بشری است، مدار تفکر تلقی گردید.

در این زمان دین سنتی همچون دانش سقراطی - مسیحی^۱ دیگر نمی‌توانست از سوی اندیشمندان و هنرمندان مقبول افتد. از اینجا رفرم (تجدید صورت = اصلاح) در دین و سیاست و هنر و دانش راهی بود برای جمع میان دین، معارف و مآثورات و هنر دینی کهن (در حکم ماده‌ی فرهنگی) و تفکر امانیستی و بشرمداری جدید (در حکم صورت فرهنگی) که طی جنبش رفرمیسم و پروتستانتیسم مسیحی (نهضت اصلاح^۲ دینی) تکوین یافت. این اندیشه با گسترش

۱. تمدن سقراطی - مسیحی اصطلاح جنبشی (که به جنبش ضدفرهنگ Anti culture معروف شدند) برای نامگذاری دوره‌ی میان عصر سقراط و عصر عیسی (ع) است. به عقیده‌ی آنان در پایان این تاریخ با ظهور دیونیزوس و شیطان عصر نویی آغاز می‌شود.

۲. مفهوم اصلاح بار معنایی مثبتی در فرهنگ اسلامی دارد و این لفظ در دوران متأخر به جای رفرم که به معنی بازسازی و تجدید شکل و صورت است به کار رفته است اما در واقع اصلاح به معنای درست کردن و رفع مفاسد است.

قلمرو خود نهایتاً به سرزمین ایران رسید و در حیات روحی - فرهنگی و شئون اجتماعی - سیاسی ما تأثیر نهاد.

این تأثیر به طور جدی مقارن ایام وقوع جنگ‌های ایران با روسیه تزاری بروز کرد؛ اما در حقیقت با اصلاحات امیرکبیر و دوره‌ی ناصری (علی‌الخصوص نیمه دوم آن^۱) و پیدایی نخستین طبقه منورالفکر ایرانی، این احساس بطور بطئی شکل گرفت، که گویا ایران و فرهنگ اسلامی ایران و بسر بردن در نظام فرهنگی و سیاسی آن با نوعی بی‌خبری و تاریک‌اندیشی و استبداد ملازمه دارد، و همگان معتقد به اصلاح این نظام گردیدند.

تردیدی در این نمی‌توان روا داشت که همه منورالفکران ایرانی غایت فکر و قول و فعل خود را در تجدّد و ترقّی دیده بودند. چه آنانی که صبغه و گرایش دینی داشتند چه آنها که دین‌ستیز بودند. پس تنها راه و رسم رسیدن به مقصود متفاوت می‌نمود اما مقصد یکی بود. این مقصد نهایتاً در تحقق عالم غرب تمامیت می‌یافت - با اصلاحی که برای رسیدن به این مقصد در کار می‌آمد.

برای اصلاح نظام، دو جریان عمده پدید آمد. هر دو جریان پیشرفت علمی و فنی ایران را، در آن عصر انحطاط که فرهنگ اسلامی - ایرانی توانمندی خود را از دست داده بود، تمنا می‌کردند. چنین تمنائی طبیعی می‌نمود، علی‌الخصوص که فرهنگ و سیاست مسلط جهانی در مسیر خلاف فرهنگ و سیاست سنتی انحطاط یافته‌ی ایران بود.^۲ ابتدای ایدئولوژی «مذهب اصالت ترقی»

۱. این دوره را «دوره‌ی بیداری» نامیده‌اند.

۲. در حقیقت فرهنگ و سیاست سنتی در صورت اصیل آن خود منشا

منورالفکران ایرانی، هنگام روی آوری به فرهنگ غربی و اروپایی، غالباً توجهی خود را به نحله‌هایی معطوف داشتند که در ذهن آنها مترادف با پیشرفت علم و صنعت بوده است، و در این میان فلسفه‌های ماتریالیستی و تحصّلی مطلوب نظر واقع می‌شد که نمونه‌ی بارز آن را می‌توان در گرایش‌ات منورالفکرانی چون میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا ملکم خان و میرزا آقاخان کرمانی دید. چنانکه گفتیم رویکرد نخستین منورالفکران یکسان نبود برخی از اینان در مقام جستجوی راهی بودند که بتوان میان تفکر جدید غرب و فلسفه و حکمت اسلامی - ایرانی جمع کرد.^۱ گروهی نیز در مقام جمع میان لیبرالیسم اروپایی و اصول اسلامی بودند.

تجدد فکر دینی (به تعبیر دقیق‌تر پیراستن فکر دینی و دین‌زدایی)^۲ در جهان اسلام ابتدا به صورت نهضت وهابیت در عربستان و سنوسی در شمال آفریقا تظاهر پیدا کرد اما به تدریج شکل غربی‌تر به خود گرفت. چنانکه برای نخستین بار سخن از محک زدن ایمان با دانش عقلی جدید به میان آمد، و در جستجوی آن، اعتقادات کهن به نام خرافه به نقد گرفته شد. در همه جنبش‌های

→ توانمندی و قدرت مسلمین شده بود و آنان را بر همه جهانیان برتر نشان می‌داد اما با انحطاط و فراموشی سرچشمه‌های اصیل فرهنگ و با عمل به عادات مسموم قومی جاهلی، سرانجام این برتری از کف رفت.

۱. کریم مجتهدی، نگاهی به فلسفه غرب و کلام سنتی ایران، کیهان فرهنگی، سال هشتم، شماره ۴، مهر ۱۳۷۰، ص ۱۲-۱۴.

۲. زدودن دین در اینجا به معنی رفع و نفی و گرفتن (قبض) روح شریعت و صبغه و رنگ دینی فرهنگ و تمدن است؛ البته منورالفکران قائل به هدم و نابودی دین بودند. نابودی دین در حقیقت به معنی مستور شدن قدسیان و الوهیت است.

اصلاح دینی جهان اسلام بیشتر سیاست و تکنیک جدید و نهایتاً «تجدد نفسانی» مطلوب نظرها افتاده و همه مبادی و مبانی فکری، ذیل این دو، مورد نظر قرار گرفته بودند.

درباره‌ی آنچه که اجمالاً از آن سخن گفتیم و دوره‌ای که فکر جدید در ایران به پیدایی آمده و بسط یافته تاکنون اندیشمندانی به بحث و پژوهش و تأمل پرداخته‌اند. در میان این نویسندگان تنی چند وضعی متمایز از دیگران دارند. از ایرانیان دکتر رضا داوری و دکتر کریم مجتهدی استادان فلسفه، دکتر حمید عنایت استاد علوم سیاسی، دکتر عبدالهادی حائری استاد تاریخ و دکتر فریدون آدمیت کارشناس و کارمند عالیرتبه سابق وزارت امور خارجه، و در میان ساکنان مغرب‌زمین، حسام‌الدگار پژوهشگر تاریخ اسلامی ایران برجسته‌ترند.^۱

داوری اغلب به بحث بنیادی پیرامون غربزدگی در فرهنگ معاصر پرداخته است. کتاب شمه‌ای از تاریخ غربزدگی ما^۲، در میان آثار او درباره‌ی تاریخ معاصر مهمترین است.

مجتهدی به مباحث خاصی که عبارت است از چگونگی ورود فلسفه‌ی جدید به ایران عطف نظر داشته و با مقالاتی متعدد و متنوع به کنکاش در پدیدار تجدّد فلسفی پرداخته است.

حمید عنایت بیشتر وجهه نظری سیاسی داشته است. در کتاب

۱. نوشته‌های این نویسندگان در بخش کتاب‌شناسی ذیل نام نویسنده آمده است و جهت پیشگیری از تکرار در دوجابه آوردن آنها در پایان این رساله بسنده شده است.

۲. این کتاب قبل از انقلاب تحت عنوان وضع کنونی تفکر در ایران، منتشر شده است.

جامعه و دین و جهان از خود بیگانه و سایر آثار، عنایت به تحولات سیاسی - فرهنگی اقوام مسلمان بطور مستقیم و غیر مستقیم توجه داشته است و به جهت پیوند ایران و اسلام در اندیشه‌ی تجدد و نوگرایی ایران تأمل کرده است. پژوهش‌های عنایت از منصفانه‌ترین پژوهش‌های جدید محسوب می‌شود.

نوشته‌های فریدون آدمیت در نقطه مقابل نوشته‌های عنایت قرار می‌گیرد. او اغلب از منظر ماتریالیسم شبه سوسیالیستی به جهان نگریسته و در اغلب آثارش به نحوی تهاجم نسبت به فرهنگ سنتی دینی بدون شناخت عمیق از آن، دست یازیده است. بارزترین نمونه این نوع فکر را در کتاب الحادی و موهن اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده می‌توان دید. حائری با کتب و مقالاتش در باب دورویه تمدن بورژوازی غرب یکی از جذاب‌ترین آثار را در زمینه‌ی تجدد در ایران معاصر عرضه داشته و تأثیر استعمار را در جنبش فکری معاصر در ممالک اسلامی رقم زده است.

الگار را می‌توان از معدود نویسندگانی دانست که با تشرف به اسلام با نوعی همدردی اسلامی به نگارش تاریخ سیاسی - اجتماعی ایران دوره‌ی معاصر اهتمام ورزیده است. رساله‌ی دکتری او دین و دولت در ایران و کتاب میرزاملکم، تحلیلی دقیق از تطور مفهوم «رئیس‌الاسلامی»^۱ را در اندیشه نخستین منورالفکران ایرانی علی‌الخصوص ملکم عرضه می‌دارند.

۱. این اصطلاح از الگار مأخوذ از کلمات ملکم و پدرش میرزایعقوب است. اصطلاح پروتستان‌تیسم اسلامی نیز نخستین بار از سوی آخوندزاده وضع شده است که شرح مفصلش خواهد آمد.

راقم این مجموعه سه جلدی از آثار فوق‌الذکر به قدر مجال بهره گرفته است. این آثار خودگاه راهنمایی بوده‌اند تا نگارنده به مطالب جدیدی در نوشته‌ی مأخذ دست یابد.

از آنجا که مقصد اصلی این رساله تحلیل مضامین آثار منورالفکران در مورد دین و اصلاح دین بوده، کوشش شده است، همه منابع موجود از جمله نسخ خطی فارسی و عربی گردآوری شود و به نحوی مورد تحلیل و ارزیابی کلی کیفی قرار گیرد.